

Міністерство освіти та науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 328.188(100)(043.5+043.5)

ПОПАЗОГЛО ВЛАДА СЕРГІЇВНА

**ДЕСТРУКТИВНІ НЕФОРМАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ:
ФОРМИ ПРОЯВУ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана на кафедрі політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Науковий керівник — доктор політичних наук, професор
Наумкіна Світлана Михайлівна,
завідувач кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, доцент
Хома Наталія Михайлівна,
доцент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету
імені Івана Франка

кандидат політичних наук, доцент
Краснопольська Тетяна Миколаївна,
доцент кафедри політичних теорій
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Захист відбудеться «01» червня 2018 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.06 в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 55).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36).

Автореферат розіслано «28» квітня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої
вченої ради

С. І. Ростецька

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Політичні інститути є одним із центральних об'єктів вивчення сучасної політичної науки. Особливої актуальності їх аналіз набуває в періоди динамічних інституційних змін, коли держави шукають оптимальний тип інституційного устрою. Складна інституційна динаміка притаманна як перехідним державам, так і сталим демократіям. У структурі інституційної системи будь-якої новітньої держави незалежно від рівня її розвитку більшою чи меншою мірою увиразнені неформальні інститути. Водночас неформальність може мати відмінний вплив на політичну систему – від конструктивного до деструктивного. В структурі неформальних інститутів є як ті, що виконують позитивну (конструктивну) роль (як-от громадянське суспільство) і руйнівну (як-от політичні клани).

Деструктивні (підривні) неформальні політичні інститути (непотизм, кронізм, фаворитизм, корупція, клієнтизм, клановість, заступництво (патронат) та ін.) неоднаково увиразнені в державах різних типів. Це узалежене від наявності дієвих механізмів, які перешкоджають їх поширенню. Відхід від цінностей демократії та правової держави неминуче зумовлює наступ підривних інститутів на політичну систему аж до цілковитого їх домінування в політичному процесі, коли поведінка політичних акторів визначається ними, а формальні інститути перетворюються на фасад для деструктивних інститутів.

Руйнівна інституціоналізація політики є викликом для модернізації будь-якої держави. Вона має наслідком виникнення інституційних криз, підрив безпеки держави, поступове формування виключно рентозорієнтованого типу поведінки політичних акторів. Позаяк неформальні деструктивні інститути істотно впливають на конституювання системи формальних інститутів, найперше – механізмів, алгоритмів відтворення у них влади, то актуалізується вивчення інституційних змін сучасних політичних систем із метою вироблення механізмів протидії неформальній деструктивній інституціоналізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової теми кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» в межах науково-дослідної теми «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним із виконавців якої є дисертантка.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є концептуалізація неформальних деструктивних інститутів політики, форм їх прояву та визначення механізмів протидії їм.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

– на основі сучасних наукових підходів політичної науки запропонувати авторську концептуалізацію поняття деструктивних неформальних політичних інститутів;

– визначити особливості дослідження деструктивних неформальних політичних інститутів у рамках методології неоінституціоналізму;

– поглибити теоретико-методологічні позиції щодо сутності таких деструктивних інститутів політики, як непотизм, кронізм, фаворитизм, корупція, патрон-клієнтизм і клановість;

– з'ясувати особливості деструктивних неформальних політичних інститутів на пострадянському просторі з метою виявлення відмінностей інституційного дизайну в межах низки країн (Центральної Азії, Південного Кавказу, України, Білорусі та Росії);

– розглянути сутнісні характеристики неформальної деструктивної інституціоналізації в країнах із відмінним рівнем впливу на політику підривних інститутів (Латинська Америка, Азія, США, держави-учасниці ЄС);

– запропонувати науковий підхід до розуміння політичних механізмів запобігання та протидії деструктивним неформальним інститутам політики як алгоритмів реалізації державної та публічної політики, програм громадського сектора зі забезпечення прозорості політичного процесу;

– сконструювати систему механізмів мінімізації руйнівних наслідків функціонування неформальних деструктивних інститутів політики, яка включає запобіжні механізми (превентивні, спрямовані на недопущення інституціоналізації таких інститутів) і механізми протидії (мінімізація уже інституціоналізованих неформальних підривних практик).

Об'єкт дослідження – неформальні деструктивні інститути політики.

Предмет дослідження – сутнісні характеристики, форми прояву неформальних деструктивних інститутів політики та механізми протидії їм.

Методологічна основа дослідження. Методологічну основу дисертації становить комплексне поєднання філософських, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. В основу дослідження покладено методологію неоінституціоналізму, яка уможливорює аналіз політичних інститутів деструктивного типу, вивчаючи їх неформальну структуру, результати їх впливу в динаміці. З-поміж загальнонаукових методів пізнання індукція та дедукція забезпечують цілісність, об'єктивність і конкретність наукового дослідження. При аналізі основних форм неформальної інституціоналізації політики та методів протидії їм у різних державах застосовувалися порівняльний, структурно-функціональний методи. Аналіз і синтез використовувалися для визначення поняття деструктивних неформальних політичних інститутів та їх основних видів. Системний підхід уможливив розгляд неформальної інституціоналізації політики як певної цілісності, утвореної сукупністю елементів, які взаємодіють

між собою та зі зовнішнім середовищем. Порівняльно-політологічний метод застосовувався для зіставлення різних проявів неформальної інституціоналізації у різних країнах із метою з'ясування спільних і відмінних рис.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дана дисертація є першим у вітчизняній політичній науці дослідженням неформальних деструктивних інститутів політики, у якому на основі аналізу зарубіжної і вітчизняної неформальної політики пропонуються механізми запобігання деструктивній інституціоналізації політики.

У межах дослідження сформульовано теоретичні положення і висновки.

- концептуалізовано поняття деструктивні неформальні політичні інститути як різновид політичних інститутів, які зумовлюють неформальну інституціоналізацію (систематичну руйнацію формальних і конструктивних неформальних інститутів) і деформалізацію (заміщення формальних інститутів, неформальною інституціоналізацією);

- з позицій неоінституціоналізму визначено основні види неформальних деструктивних політичних інститутів: непотизму, кронізму, політичного фаворитизму, патрон-клієнтізму, корупції та клановості. Їх розглянуто як латентні політичні інститути підривної дії, які унеможливають транспарентність політики, конструюють нецивілізовані механізми й алгоритми відтворення влади, формують рентозорієнтовану поведінку суб'єктів політики;

- визначено механізми запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики як алгоритми реалізації державної та публічної політики, програм громадського сектора зі забезпечення прозорості політичного процесу. В системі механізмів протидії та запобігання виділено законодавчі (удосконалення правових норм, криміналізація відповідальності, прийняття етичних кодексів тощо), культурні (формування цінностей нульової терпимості до підривних інститутів політики) та ін.

- надано оцінку неформальної підривної інституціоналізації в пострадянських центральноазійських державах. Відзначено їх перехід до демодернізаційних моделей з огляду на традиціоналізм, архаїчність політики. Вказано відмінності в домінуючому підривному інституті у державах регіону (олігархічні групи в Казахстані, клани в Узбекистані, Таджикистані та под.);

- визначено характерні риси неформальної деструктивної інституціоналізації політики Білорусі та Росії. Спільним визначено: значний вплив інститутів підривного типу; взаємодоповнюваність формальних і деструктивних неформальних інститутів; укоріненість патронатно-клієнтельних зв'язків. До відмінностей віднесено: конституційне закріплення необмеженого переобрання глави держави (Білорусь) і неформальний інститут спадкоємця президентської влади (Росія); несформованість олігархату через жорсткий контроль глави

держави (Білорусь) і великий вплив олігархії на прийняття політичних рішень (Росія) та ін.;

- обґрунтовано специфіку неформальної деструктивної інституціалізації Південного Кавказу: притаманність регіону політичної традиційності, патріархальності, збереження кровно-родинних (кланових) відносин. Відзначено: а) роль кланів Азербайджану; утворення клієнтарно-патронатної мережі довкола глави держави, суперпрезиденталізм; б) узалежненість вірменської політичної еліти від груп тиску з клановою природою; вплив на політику прихильності вірмен до неформальних структур (сім'я, коло друзів); сформованість кланової групової ідентичності; загрозливий рівень корупції та патронату; в) незавершеність процесу інституційних реформ Грузії попри прогресивні зміни інституційного дизайну;

- аргументовано основні характеристики особливостей латиноамериканського регіону як зони увиразненої неформальної підривної інституціалізації. Причина вбачається в їх укоріненості ще у колоніальній епосі та довготривалих новітніх диктатурах. Констатовано: неформальні інститути заміщуючого типу витісняють у здійсненні завдань політики цих країн недієспроможні формальні інститути;

- проаналізовано особливості притаманних азійським (найперше, південно-східним) державам традиційної неформальної інституціалізації політики за одночасної локальної появи ефективних механізмів протидії їй (Сінгапур, Гонконг). Підкреслена виражена підривна інституціалізація у найбідніших країнах Азії, в яких диктаторські режими опираються на підтримку родових кланів. Аргументовано, що неформальна інституціалізація більшості країн регіону сягає ще доколоніального періоду;

- розширено розуміння того, що демократичні держави попри застосовувані механізми мінімізації руйнівного впливу підривних інститутів політики, не в змозі запобігти їм (відхід від антинепотизму Д. Трампа, корупційні підозри французьких экс-президентів Ж. Ширака та Н. Саркозі, неформальна традиція «дверей, що обертаються» німецьких екс-високопосадовців тощо). У нових державах-учасницях ЄС протидія неформальній інституціалізації ускладнюється реліктами комуністичних режимів.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною і висновками – загальнотеоретичними та практичними. Теоретична цінність положень дисертації полягає не тільки в їх концептуальному, а й дискусійно-постановочному характері. Дослідження формує наукові уявлення про неформальну деструктивну інституціалізацію політики та форми її прояву. Основні положення та висновки роботи можуть використовуватися у навчальному процесі при підготовці лекцій, підручників,

посібників із політології, політичних технологій; у практичній діяльності суб'єктів політики з протидії неформальній підривної інституціоналізації.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, що розвиваються у дисертаційному дослідженні, доповідалися та обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема на III міжнародній науково-практичній конференції «Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика» (22-23 листопада 2017 р., м. Київ), всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Гуманітарні студії Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв-2017» (23 листопада 2017 р., м. Київ), міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (24-25 листопада 2017 р., м. Львів), міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (8-9 грудня 2017 р., м. Дніпро), міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (22-23 грудня 2017 р., м. Львів).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження викладені автором у 11 публікаціях, зокрема 6 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях із політичних наук (із них 4 входять до міжнародних наукометричних баз), 5 у тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертаційного дослідження, зумовили її логіку та структуру. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг - 223 сторінки, із них основний текст - 185 сторінок, список використаних джерел - 39 сторінок (362 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, формулюються мета та завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, наукова новизна результатів, висвітлюється їх теоретичне та практичне значення, наводяться дані про їх апробацію та публікації автора за темою дисертації, її структуру й обсяг.

У **розділі 1 «Стан наукового дослідження та теоретико-методологічні засади аналізу неформальних деструктивних політичних інститутів»**, що складається з двох підрозділів, комплексно проаналізовано наукову літературу

щодо деструктивної неформальної інституціалізації політики, визначено теоретико-методологічну основу предмета аналізу.

У підрозділі 1.1. «Історіографія та джерельна база дослідження неформальних деструктивних політичних інститутів» визначено чотири основні групи джерел:

- дослідження теоретико-методологічного характеру щодо можливостей методології неінституціалізму в вивченні деструктивних інститутів політики: закорубіжних (В. Гельман, А. Круасан, С. Левітські, В. Меркель, Д. С. Норт, Г. Хелмке та ін.) і вітчизняних авторів (О. Баштанник, М. Кармазіна, І. Кушнар'єв, Ю. Мацієвський, Є. Перегуда, О. Рибій, О. Стойко, О. Суший, М. Чабанна та ін.). При конструюванні авторського розуміння сутності основних видів неформальних деструктивних інститутів звернено увагу на теоретичні підходи щодо фаворитизму (І. Діденко, О. Олійник, С. Парамонова та ін.); клановості (О. Бабкіна, М. Михальченко, О. Шарафієва та ін.); патрон-клієнтізму (М. Зайдель, О. Поліщук, К. Рогожина, Я. Телешун та ін.); корупції (Д. Боталова, К. Давиденко, Г. Кохан, І. Кушнар'єв, Т. Мірзоєв, Є. Невмержицький); непотизму (Ю. Нісевич, М. Требін та ін.); патрон-клієнтізму (О. Фісун та ін.);

- наукові джерела щодо неформальної інституціалізації держав Центральної Азії (Ш. Айтматова, Ж. Аширов, Р. Жангожі, А. Кушкумбаєва, Г. Мінгазутдінова, Е. Науразова, Д. Сагінбаєв, Ж. Сарабеков та ін.); Білорусі (Л. Баликіна, О. Долженков, В. Можейко, І. Недокус, В. Ровдо, Г. Шипунов); Росії (Д. Кокорхоєва, Н. Любкіна, Г. Хейл та ін.); держав Південного Кавказу (А. Балаян, Т. де. Ваал, Н. Дунамаліян, А. Іскандарян, Т. Мартиросян, Н. Міріманов, Е. Рагімов та ін.). Значна увага в історіографії приділена розробкам щодо інституційних змін політичної системи України під впливом неформальної деструктивної інституціалізації (І. Діденко, М. Зайдель, Г. Зеленько, Г. Кліпкова, А. Колодій, О. Крисенко, Ю. Мацієвський, О. Рибій, О. Фісун та ін.);

- дослідження неформальної підривної інституційної динаміки зарубіжних країн за межами пострадянського простору: країни Латинської Америки (Р. Караханова, С. Левітські, К. Монтанер, О. Панфілова, Л. Окунева, Г. Хелмке та ін.), Азії (К. Асмолів, Н. Бектимірова, Л. Гладченко, О. Другов, Ю. Лавренюк, Ю. Левтонова, Л. Матлай, В. Михеєв та ін.), держави-учасниці ЄС (О. Губрієнко, Ю. Квашнін, І. Кушнар'єв, А. Романюк та ін.);

- джерела, які розкривають механізми мінімізації руйнівних наслідків неформальної підривної інституціалізації (акцент зроблений на нормативно-правових актах різних держав, національних опитуваннях громадської думки).

У підрозділі 1.2. «Методологія дослідження неформальних деструктивних політичних інститутів» поява цього типу інститутів визначена

як результат слабкості формальних і конструктивних неформальних інститутів. Підкреслено, що деструктивні інститути формують рентозорієнтований тип поведінки політичних акторів, конструюють нецивілізовані механізми та алгоритми відтворення влади, зумовлюють неформальну інституціоналізацію та деформалізацію.

Неоінституціоналізм визначено методологічною основою аналізу неформальних підривних інститутів, позаяк він забезпечує вивчення неформальної структури політичних інститутів, результатів їх впливу в динаміці. Ця методологія уможливує вивчення неформалізованих правил, які детермінують політичну поведінку. Аргументовано, що інституційний аналіз забезпечує вивчення інституційних механізмів і способів мінімізації негативних наслідків деструктивної інституціоналізації політики.

У висновках до першого розділу наголошено на: а) наявності дослідницького інтересу в політичній науці до вивчення підривних інститутів, що засвідчує широка джерельна база за наявності водночас тематичних прогалів; б) підкреслено значення методології неоінституціоналізму у вивченні проблематики неформальної інституціоналізації політики.

У розділі 2 «Деструктивні неформальні політичні інститути на пострадянському просторі» досліджується неформальна деструктивна інституціоналізація у пострадянських країнах.

У підрозділі 2.1. «Інституційні характеристики центральноазійських держав» відзначено: інституційне будівництво в умовах демократичного транзиту не зумовлює модернізацію політичних систем цих держав, відбувається ретрадиціоналізація чи навіть демодернізація. Кожна з країн регіону має інституційні особливості: в одних значимі олігархічні групи (Казахстан), в інших – велика роль кланів (Узбекистан, Таджикистан). Спільним є традиціоналізм, архаїчність політики, присутність регіонально-кланових зв'язків, трайбалізму. Патрон-клієнтська система є основним механізмом представництва інтересів населення. Відзначено слабкість національних громадянських суспільств, не виражений попит населення на демократичні перетворення. Підкреслено особливості Киргизстану з огляду на дві революції (2005, 2010) і порівняно значну кількість партій, але водночас критично схарактеризовані реформи в цій країні.

У підрозділі 2.2. «Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей» відзначено: в обох державах спадок радянського періоду сформував стійку присутність неформальних деструктивних інститутів політики як в управлінні державами, так і на рівні масової поведінки. У Білорусі сприятливі передумови неформальній деструктивній інституціоналізації створює неоавторитарний персоналістський режим; тут порівняно з Росією менш руйнівною є інститут

корупції; відсутні олігархічні клани, олігархічний парламентаризм; закріплене панівне становище інституту глави держави; виражена патронатна політика. У Росії існує неформальне призначення спадкоємця глави держави; наявні патрон-клієнтські мережі, корупція, непотизм, укорінений неопатримоніалізм.

У підрозділі 2.3. «Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики» констатована політична традиційність і патріархальність держав регіону, для яких характерні кланові відносини, але їх вплив на політичні системи Азербайджану, Вірменії та Грузії є відмінним. Політична система Азербайджану деформується під впливом неоавторитарного персоналістського династичного режиму (Г. Алієв, І. Алієв), кланів (Алієвих-Пашаєвих та ін.), клієнтарно-патронатної мережі, утвореної довкола глави держави. Наявний дефіцит сучасних форм громадського життя за неформованої культури політичної участі. Держава блокує впровадження антикорупційних механізмів у політиці та державному управлінні.

Зауважена узалежненість політичної еліти Вірменії від груп тиску, які мають кланову природу; на політиці позначається превалювання прихильності вірмен до неформальних структур над громадянською прихильністю до суспільства. Сформована кланова групова ідентичність, а рівень корупції та патронату є загрозою національній безпеці. Водночас впроваджене декларування доходів і майна державних службовців, нові механізми мінімізації корупційних ризиків в електоральному процесі, відбувається перехід до парламентської республіки тощо.

Відзначено: здійснивши низку реформ, Грузія ще не завершила інституційні реформи. Лише зараз відбувається перехід до парламентської республіки, зберігається непотизм, фаворитизм, топ-корупція, клановість. Традиціоналізм є глибоко вкорінений у суспільстві, елементи патріархальної політичної культури позначаються на формах влади та субординації.

У підрозділі 2.4. «Україна у вимірі неформальних підривних політичних інститутів» аргументується, що неформальний політичний інституціональний простір впливає на формування параметрів політичного процесу нашої держави. Політичний режим із патримоніально-авторитарного еволюціонував після Революції гідності до патримоніально-демократичного (за А. Колодій) за якого інституційними характеристиками України залишаються непотизм (кумівство), клієнтизм, патронат тощо. Зберігається присутність родинних зв'язків у зміцненні влади та корупції («фамілізація» за означенням «Freedom House»). Відзначено: політична інституціоналізація відбувається несистемно; процес відтворення влади недостатньо підконтрольний суспільству; приватні бізнес-інтереси та державна політика є тісно взаємопереплетеними.

У висновках до другого розділу вказано спільні та відмінні характеристики неформальної інституціоналізації політики у межах аналізованих пострадянських

держав: а) увиразненість у всіх пострадянських державах неформальної інституціоналізації, що є спадком як радянського минулого, так давніх архаїчних форм політики, соціальної організації; б) відмінності у представленості певних неформальних підривних інститутів, характерних конкретним державам (наприклад, якщо топ-корупція характерна для усієї групи держав, то домінування родових кланів – для Узбекистану, Таджикистану і т. д.).

У розділі 3 «Регіональні особливості неформальної інституціоналізації політичного процесу закордонних країн» автор досліджує неформальну деструктивну інституціоналізацію латиноамериканських (на прикладі Аргентини, Бразилії та Перу), азійських (найперше, південно-східних) держав, США та держав-учасниць ЄС.

У підрозділі 3.1. *«Неформальна деструктивна інституціоналізація в державах Латинської Америки»* дисертантка підкреслює значну руйнівну дію неформальної підривної інституціоналізації у регіоні, чому сприяли довготривалі диктатури. Регіон є прикладом слабо інституціоналізованого середовища, в якому неформальні інститути заміщуючого типу (за С. Левітські і Г. Хелмке) витіснили неієспроможні формальні інститути. Зокрема, Аргентина відзначається закритістю політичних інститутів, непрозорістю різних систем звітності, сімейністю і клановістю в політиці. За 200-літній період незалежності керівники держави перманентно вдавалися до корупційних, кланових та ін. неформальних механізмів (Н. Кіршнер, К. Ф. де Кіршнер, К. Менем, Х. Д. Перон, І. Перон, Ф. де ла Руа, М. Х. Сельман та ін.).

У Бразилії неформальна інституціоналізація укорінена ще від колоніальної епохи (коронелізм як метод традиційного контролю еліт). Неформальні підривні інститути збільшили присутність у політиці за президентства Ж. Сарнея, Ф. Коллора ді Мелу, І. Франку, Ф. Е. Кардозу, Л. І. Лули да Сілви, Д. Русеф і т. д. Намагання провести швидкі реформи послаблює політичну систему Бразилії, в умовах якого не виключений прихід до влади антиелітарних популістів.

Відзначено, що в Перу протидія неформальній інституціоналізації політики є частиною курсу кожного глави держави, але самі ж очільники не мають політичної волі, власним прикладом суперечачи популістськи виголошеним намірам. Прикладом слугують экс-президенти А. Фухіморі та А. Толедо.

У підрозділі 3.2. *«Неформальні підривні інститути в політичних системах азійських держав»* основну увагу зосереджено на країнах Південно-Східної Азії. Констатовано притаманність регіону неформальної інституціоналізації за одночасної появи ефективних механізмів протидії їй (Сінгапур, Гонконг). Дисертантка підкреслює вираженість підривної інституціоналізації у найбільшій країні Азії, в яких диктаторські режими змушені спиратися на підтримку родинних кланів для посилення власної влади. Кронізм як «капіталізм для своїх» у Гонконгу, Малайзії, Сінгапурі, на

Філіппінах поширений найбільше у світі. Неформальна деструктивна інституціоналізація була маркерами кланів Х. М. Сухарто (Індонезія), Ф. Маркоса та К. Акіно (Філіппіни), Ро Де У (Південна Корея), Т. Чинавата (Таїланд) та ін.

У підрозділі 3.3. «Підривні неформальні інститути політики США» аргументовано, що приклад США засвідчує: державами, які опираються на демократичні засади, з одного боку, не випрацювано механізми цілковитого запобігання неформальним деструктивним інститутам політики, а з іншого – досягаються позитивні результати завдяки механізмам мінімізації їх руйнівного впливу. Упродовж історії держави в політиці були присутні клани (Рузвельтів, Кеннеді, Бушів та ін.), але у приході до влади них представників відомих родин нечасто простежувалася антидемократична суперечливість (її найперше порушив своїми призначеннями Д. Трамп). Американська система протидії підривним інститутам має прогалини, що уможлиблює зловживання корупційного характеру (при фінансуванні виборів і партій, лобізмі тощо).

У підрозділі 3.4. «Неформальна інституціоналізація політики держав-учасниць Європейського Союзу» найвищий її рівень відзначено в державах Південної Європи, а також в окремих державах Центрально-Східної Європи. Констатовано: для держав Південної Європи характерне толерування корупції, взаємини політиків із тіншовим бізнесом. Натомість у Північній Європі підривна інституціоналізація значно нижча завдяки публічності влади, протестантській етиці, «скандинавській доброчесності», поєднанню довіри та контролю.

Автор відзначає, що й у розвинених європейських державах відсутня нульова терпимість до корупції, непотизму, кронізму тощо; найчастіше виникають проблеми в площині стандартів доброчесності чиновників, політиків, механізмів антикорупційного убезпечення в політиці. Дисертанткою відзначено, що для держав-учасниць ЄС із регіону Центрально-Східної Європи протидія неформальній інституціоналізації ускладнюється реліктами комуністичних режимів.

У висновках до третього розділу констатовано: а) відсутність держав, які цілковито убезпечені від впливу неформальних практик; б) вплив на сучасний рівень підривної інституціоналізації історичного минулого (зокрема, багатолітніх антидемократичних режимів); в) можливість запобігання руйнівним наслідкам неформальної інституціоналізації політики системою заходів, базованих на політичній волі лідерів держав.

У розділі 4 «Політичний механізм запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики» автор через призму поняття «механізм» вивчає світовий досвід запобігання та протидій корупції, непотизму, кронізму, фаворитизму тощо, а також пропонує механізм комплексної протидії їм (запобіжні механізми, механізми протидії).

У підрозділі 4.1. «Механізми запобігання та протидії політичному непотизму, кронізму та фаворитизму» відзначено потребу удосконалення законодавства в частині регулювання відносин зайнятості на державній, муніципальній та ін. службі, запровадження дієвого державного та громадського контролю за службовою поведінкою посадовців і політиків. Відзначено механізм «системи заслуг», який визначає критерії оцінювання професіоналізму кандидата на певну посаду. Підкреслено значення механізму формування політико-правової культури громадян (формування «нульової терпимості» до неформальних деструктивних інститутів).

У підрозділі 4.2. «Механізми запобігання та протидії корупції та клановості в політиці» відзначено, що ця група механізмів лежить у площині співпраці влади та громадянського суспільства. Серед антикорупційних механізмів: запровадження прозорого лобіювання; прийняття етичних кодексів (кодексів поведінки) парламентарів та ін. посадовців, політиків; нагляд держави та громадськості за прозорістю фінансування суб'єктів політики; максимальна незалежність антикорупційних органів; впровадження механізмів е-держави (як спосіб мінімізації бюрократичної корупції). Акцентовано на необхідності встановлення суспільної атмосфери цілковитого нетолерування корупції.

Відзначено, що механізми мінімізації клановості у політиці узалежнені від природи кланів (родові, політичні та ін.). Якщо клановість зумовлена архаїчністю, традиціоналізмом політики, то протидія їй лежить у площині політичної культури, загальної інтегрованості населення до системи новітніх демократичних цінностей. Якщо клани базуються на політико-економічних інтересах, то механізми протидії їм лежать, найперше, у площині ефективної правоохоронної та судової системи, а також системи антикорупційних заходів.

У висновках до четвертого розділу наголошено на потребі системної протидії підривній інституціоналізації політики з огляду на взаємопереплетіння деструктивних інститутів. Комплекс репресивних і превентивних механізмів має лежати винятково в площині цінностей правової держави.

У висновках автором сформульовано основні результати дослідження, наведено теоретичні узагальнення та запропоновано нове вирішення наукової проблеми – осмислення сутності деструктивних неформальних інститутів політики та механізмів запобігання, протидії їм.

1. Деструктивні неформальні політичні інститути – вид політичних інститутів, які зумовлюють неформальну інституціоналізацію (систематичну руйнацію формальних і конструктивних неформальних інститутів) та деформалізацію (заміщення формальних інститутів, неформальною інституціоналізацією). До них віднесено інститути політичного непотизму, кронізму, фаворитизму, корупції, патрон-клієнтізму, клановості.

2. Запропоновано авторське розуміння основних видів неформальних деструктивних інститутів крізь призму методології неоінституціоналізму:

- інститут політичного непотизму - неформальний деструктивний політичний інститут, який полягає у здійсненні державними, політичними високопосадовцями латентної функції «соціального ліфта» для певного кола осіб (родинне коло), забезпечуючи їм в обхід прозорих процедур преференції (призначення на посади, місце у прохідній частині виборчого списку тощо);

- інститут політичного кронізму - неформальний деструктивний політичний інститут, який полягає у посадовому просуванні чи наданні інших преференцій суб'єктам політичного процесу на підставі їх приналежності до певного дружнього кола всупереч принципам прозорості, транспарентності;

- інститут політичного фаворитизму - неформальний деструктивний політичний інститут, який полягає у наданні необґрунтованих преференцій певним суб'єктам політичного процесу з розрахунком на взаємні послуги;

- інститут політичної корупції - неформальний деструктивний політичний інститут, який забезпечує неправомірне латентне використання ресурсів влади, приватизацію публічних ресурсів суб'єктами політичного процесу з корисливих мотивів у приватних інтересах чи інтересах вузьких груп;

- інститут політичного патрон-клієнтізму - неформальний деструктивний політичний інститут, який полягає у встановленні відносин панування-підпорядкування між особами з різними ресурсними можливостями, зазвичай не поєднаними родинними стосунками, одні з яких забезпечують іншим протекцію в обмін на їх лояльність і політичну підтримку;

- інститут політичної клановості - неформальний деструктивний інститут, який полягає у наявності політичної еліти з ієрархічною (пірамідалною) закритою структурою, утвореною на основі одного чи кількох об'єднуючих чинників (кровна спорідненість, територіальність, бізнес-інтереси, політичні цілі) задля кооперації в інтересах посилення безпеки, стабільності певної групи (корпоративна партикулярна спрямованість).

3. Доведено увиразненість підривних інститутів у незалежних пострадянських державах (центральноазійські держави, держави Південного Кавказу, Україна, Білорусь, Росія). Вказано характерні особливості держав:

- констатовано демодернізаційний характер розвитку держав Центральної Азії, домінування олігархічних груп або кланів, розвиток трайбалізму, патрон-клієнтізму;

- порівняння процесів неформальної інституціалізації в Білорусі та Росії виявило відмінності: а) у Білорусі: конституційно закріплене необмежене переобрання глави держави; несформованість олігархату через жорсткий контроль глави держави; порівняно нижчий рівень політичної корупції; б) у

Росії: наявність неформального інституту спадкоємця президентської влади; великий вплив олігархії на прийняття політичних рішень; системна корупція;

- співставлення процесів неформальної інституціоналізації в державах Південного Кавказу засвідчує збереження ними політичної традиційності, кровно-родинних (кланових) відносин із відмінностями держав: а) визначальне місце кланів у політиці Азербайджану; відсутність громадського контролю за владою; високий рівень толерування суспільства неформальним практикам; сформованість довкола постаті глави держави клієнтарно-патронатної мережі; суперпрезиденціалізм; б) узалежненість політичної еліти Вірменії від груп тиску, які мають кланову природу; сформованість кланової групової ідентичності. Водночас відбувається перехід до парламентської республіки; в) незавершеність інституційних реформ у Грузії попри загальну зміну інституційного дизайну (зокрема перехід до парламентської республіки); збереження топ-корупції, клановості, непотизм тощо (данина традиції «ахлобелі» - «близьких людей»);

- доведено вплив неформального інституційного простору на політичний процес в Україні; не сконструйованість інституційно розвиненої державної архітектури; схильність керівної еліти до неформальних практик; переплетіння приватних бізнес-інтересів і державної політики. Попри демократизацію політичної системи розвивається «кумівський капіталізм», клієнтарно-патронатні мережі, причини чого вбачаються в архаїчній соціальній організації, побудованій на неформальних клієнтелях, корупції, тіньовій економіці тощо.

4. Вивчення відмінних за рівнем впливу на політику неформальних інститутів зарубіжних держав уможливило низку висновків:

- держави Латинської Америки є зоною потужної активності неформальних підривних інститутів, чому сприяли довготривалі диктатури. Це слабо інституціоналізоване середовище, в якому неформальні інститути заміщуючого типу заміняють недієспроможні формальні інститути;

- для азійського (найперше південноазійського регіону) притаманна виражена традиційна неформальна інституціоналізація за одночасної появи ефективних механізмів протидії їй (Сінгапур, Гонконг). Поширеним є кронізм. Неформальна інституціоналізація більшості держав регіону своїм корінням сягає ще доколоніального періоду;

- приклад США засвідчує: демократичні держави попри постійний пошук дієвих механізмів протидії підривній інституціоналізації політики, не мають механізмів цілковитого запобігання їм (прикладом може слугувати відхід від антинепотистської політики Д. Трампа). Американська система протидії корупції має прогалини, що уможливорює політичну корупцію (найперше, при фінансуванні виборів, лобізмі);

- аналіз політичного процесу держав-учасниць ЄС засвідчує значну увиразненість у них неформальної підривної інституціалізації. Найвищий її рівень - у Південній Європі, а також в окремих державах Центрально-Східної Європи. Натомість у Північній Європі цей рівень значно нижчий (спрацьовує протестантська етика, «скандинавська доброчесність», публічність влади). Розвиненим європейським державам притаманні проблеми, пов'язані зі стандартами доброчесності чиновників, політиків, механізмами антикорупційного забезпечення в політиці.

5. Механізми запобігання та протидії неформальним деструктивним інститутам політики є алгоритмами реалізації як державної політики зі забезпечення прозорості політичного процесу, так і програмою інститутів громадянського суспільства, спрямованою на політичний контроль. Основними групами механізмів визначено запобіжні та механізми протидії:

- механізми запобігання та протидії політичному непотизму, кронізму та фаворитизму: удосконалення законодавства щодо регулювання зайнятості на державній, муніципальній та ін. службі; дієвий контроль за службовою поведінкою посадовців і політиків щодо практикування ними непотизму, кронізму, фаворитизму тощо; запровадження т. зв. «системи заслуг» (визначає критерії оцінювання професіоналізму кандидата на певну посаду); формування нульової терпимості до неформальних деструктивних інститутів та ін.;

- механізми запобігання та протидії корупції в політиці: впровадження принципів максимальної прозорості влади; унормування лобіювання; прийняття етичних кодексів парламентарів та ін. посадовців, політиків; ефективний нагляд за прозорістю фінансування суб'єктів політики; недопущення практики «дверей, що обертаються» для екс-високопосадовців; уможливлення максимальної незалежності антикорупційних органів; впровадження механізмів е-держав; встановлення суспільної атмосфери нетолерування корупції та ін.;

- механізми протидії клановості у політиці узалежнені від природи кланів (родові, політичні та ін.). Якщо клани зумовлені архаїчністю політики, інтегровані ментально, засновані на розповсюджені родинних зв'язків у політичному житті (як у Центральній Азії), то модернізація політичного життя є довготривалим процесом; механізми мінімізації клановості є, найперше, в площині політичної культури населення, загальної інтегрованості населення до системи демократичних цінностей. Якщо клани базуються на політико-економічних інтересах, то механізми протидії їм лежать у площині ефективної правоохоронної та судової системи, а також системи антикорупційних заходів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях із політичних наук:

1. Попазогло, В. (2017). Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 5-6 (41-42), 98-104.
2. Попазогло, В. (2017). Інституційні характеристики центральноазійських держав як приклад функціонування неформальних політичних інститутів. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Олеся Гончара. Серія Філософія. Соціологія. Політологія*, 4, 76-87.

Наукові статті, опубліковані у виданнях України та інших держав, які включені до міжнародних наукометричних баз:

3. Попазогло, В. (2017). Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*, 4, 43-47.
4. Попазогло, В. (2017). Роль неформальних деструктивних політичних інститутів у Білорусі та Росії: пошук спільностей і відмінностей. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 19, 281-290.
5. Попазогло, В. (2018). Південний Кавказ як регіон неформальної інституціоналізації політики. *Evropský politický a právní diskurz, Vol. 5, Iss. 1*, 49-54.
6. Попазогло, В. (2018). Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії. *Політичне життя*, 1, 85-90.

Інші публікації за темою дисертації:

1. Попазогло, В. (2017). Неформальний інститут корупції як загроза поступальному загальнодержавному та регіональному розвитку. In *Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика*. Київ: Київський національний університет будівництва і архітектури, Vol. 1, 92-94.
2. Попазогло, В. С. (2017). Деструктивні неформальні інститути у політичному процесі держав Центральної Азії. In *Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції Гуманітарні студії Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв-2017*. Київ: НАКККіМ, 342-345.
3. Попазогло, В. С. (2017). Неформальні руйнівні інститути у структурі політики Республіки Білорусь. In *Матеріали міжнародної науково-практичної*

конференції *Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах*. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 93-97.

4. Попазогло, В. (2017). Неформальна інституціоналізація внутрішньої політики Росії: аналіз руйнівного впливу. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті*. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 100-104.

5. Попазогло, В. (2017). Україна у вимірі неформальних підричних політичних інститутів. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи*. Львів: Львівська фундація суспільних наук, 82-87.

АНОТАЦІЯ

Попазогло В. С. Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми взаємодії. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2018.

Досліджуються неформальні інститути політики деструктивного (підричного) типу. Їх визначено як різновид політичних інститутів, які зумовлюють неформальну інституціоналізацію та деформалізацію. Видами визначено інститути політичного непотизму, кронізму, фаворитизму, корупції, патрон-клієнтизму, клановості та ін. Запропоновано авторське розуміння видів неформальних деструктивних інститутів крізь призму методології неоінституціоналізму. У результаті дослідження неформальної деструктивної інституціоналізації на пострадянському просторі констатовано увиразненість інститутів підричного типу. Розкрито особливості неформальної інституціоналізації політики держав із відмінним за рівнем впливу на політику деструктивних інститутів: латиноамериканських, азійських держав, США та держав-учасниць ЄС. Визначено основні групи механізмів протидії деструктивній інституціоналізації політики.

Ключові слова: політичні інститути, неформальні деструктивні інститути, непотизм, кронізм, корупція, клановість, фаворитизм, патрон-клієнтизм, механізми протидії деструктивній інституціоналізації політики.

АННОТАЦИЯ

Попазогло В. С. Деструктивные неформальные политические институты: формы проявления и механизмы взаимодействия. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2016.

Исследуются неформальные институты политики деструктивного (подрывного) типа. Их определено как разновидность политических институтов, которые обуславливают неформальную институционализацию и деформализацию. Видами определены институты политического nepoтизма, кронизма, фаворитизма, коррупции, патрон-клиентелизма, клановости и др. Предложено авторское понимание видов неформальных деструктивных институтов сквозь призму методологии неинституционализма. В результате исследования неформальной деструктивной институционализации на постсоветском пространстве констатировано присутствие институтов подрывного типа. Раскрыты особенности неформальной институционализации политики государств с разным уровнем влияния на политику деструктивных институтов: латиноамериканских, азиатских государств, США и государств-участниц ЕС. Определены основные группы механизмов противодействия деструктивной институционализации политики.

Ключевые слова: политические институты, неформальные деструктивные институты, nepoтизм, кронизм, коррупция, клановость, фаворитизм, патрон-клиентелизм, механизмы противодействия деструктивной институционализации политики.

SUMMARY

Popazohlo V. S. Destructive informal political institutions: manifestations and mechanisms of counteraction. – Scientific qualification thesis retaining manuscript rights.

Thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Political Science after specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, 2018.

The significant impact of informal institutions of destructive type on the political process is emphasized in the research. Destructive (subversive) informal political institutions are determined to be a type of political institutions, which predetermine informal institutionalization (systematic destruction of formal and

constructive informal institutions) and deformalization (replacement of formal institution, informal institutionalization). Institutions of political nepotism, cronyism, favoritism, corruption, patron-clientelism, clannishness are determined as main kinds of the institutions of this group.

Author's understanding of main kinds of informal destructive institutions through the prism of the methodology of neo-institutionalization is offered. It is substantiated that this methodology makes a possible analysis of such type of institutions, as it involves the informal structure of political institutions, results of their impact on dynamics. Not only informal institutions as a present reality but also institutional mechanisms of minimization of negative consequences of their functioning are studied with the help of institutional analysis.

In the results of the study of the informal destructive institutionalization on the post-Soviet territories, the clear distinctiveness of institutions of the subversive type in all independent states, involved by the study (Central-Asian states, states of Southern Caucasus, Ukraine, Belarus and Russia) is certified and characteristic regional peculiarities are determined.

Processes of informal destructive institutionalization of politics of Belarus and Russia are compared, their common and distinctive characteristics are found. Defining character of institutes of this type; complementarity of formal and destructive informal institutions, rooted patronage and clientele ties are determined as common. It is emphasized that political traditionalism and patriarchalism, the preservation of blood-familial (clan) relations for certain differences in Azerbaijan, Armenia and Georgia are proper for the states of Southern Caucasus. Informal institutionalization of politics beyond the limits of post-Soviet space, namely on the example on the distinctive by the level of influence on politics of informal institutions of Latin American (Argentina, Brazil, and Peru), Asian (firstly, South-Eastern) states, the USA and the EU states is studied.

While characterizing informal destructive institutionalization of Ukraine, it is determined that informal political institutional sphere has an impact on the formation of the parameters of the political process of Ukraine since the time of declaration of independence. Nepotism, clientelism, patronage relations, etc. remain among institutional characteristics of our state. Institutionally developed state architecture is not constructed, political institutionalization is not systemic, the governing elite is inclined to address issues through informal institutions and practices; the process of reproduction of power is not sufficiently controlled by society; private business interests and government policy are mutually intertwined. Despite some increase of democracy and openness of the political system, changes in political regime, informal institutions continue to dominate over formal, "crony capitalism" is developed, and client-patronage networks compete with each other. The reason significantly lies in

archaic social organization, built on informal clienteles, non-written rules, corruption and the shadow economy.

The concept "mechanism" is used in the study to define organized and consistent activity, carried out in some peculiar order by some subjects. Political mechanisms are substantiated to be a flexible instrument, which is an urgent response to the political dynamics. Mechanisms of prevention and counteraction to informal destructive institutions of politics are determined to serve as algorithms of realization of state politics on providing transparency of political process as well as a program of an institution of civil society, directed on political control. The main groups of mechanisms in the context of the study are: preventive (aimed at preventing the institutionalization of subversive informal institutions of politics); counteracting (eradication, minimization of already institutionalized informal practices in politics).

Key words: political institutions, informal destructive institutions, cronyism, corruption, clanism, favoritism, patron-clientelism, mechanisms of counteracting the destructive institutionalization of politics.